
Hivatás és identitás – A losonci teológiai szeminárium az 1942–1943-as lelkészi önéletrajzok tükrében

Vocation and Identity – The Theological Seminary from Losonc in Light of Pastoral Autobiographies from 1942–1943

Tömösközi Ferenc¹

Beérkezett/Received: 2025.10.27.

Lektorálva/Reviewed: 2025.11.16 / 2025.11.18.

Elfogadva/Accepted: 2025.11.26.

DOI: 10.36007/teofor2025.2.192-221

Abstract: Vocation and Identity – The Theological Seminary from Losonc in Light of Pastoral Autobiographies from 1942–1943

The interwar years witnessed a notable consolidation and flourishing of the Reformed Church in Central Europe, a period marked simultaneously by significant challenges and new opportunities. A thorough investigation of these two decades proves indispensable for a deeper understanding of twentieth-century church history. This article explores the role of the Losonc Theological Seminary in Czechoslovakia, considering its place within both ecclesiastical and educational history, with particular attention to its representation in autobiographical writings of Reformed pastors composed between 1942 and 1943. These sources are of exceptional value, as they were produced at a moment when the imminence of

¹ Mgr. TÖMÖSKÖZI Ferenc, PhD. A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Történeti Tudományok Tanszékének kutatója, a XX. Századi Egyháztörténeti Kutatóintézetének munkatársa. Komárom, Szlovákia. tomoskozif@ujs.sk

war was already palpable, yet the direct experience of the front remained remote. The autobiographies therefore function not only as individual testimonies but also as indirect witnesses to the historical development of the Church. Operating between 1925 and 1938, the Losonc Seminary represented the sole institution of higher learning for the Hungarian Reformed minority in Czechoslovakia. Its institutional weight is underscored by its decisive influence upon the vocational formation and subsequent careers of an entire pastoral generation, an impact that endured well beyond its closure and into the post-war political transformations. The present study analyses these autobiographies in order to uncover how pastors recollected the seminary and its professors, and to determine the place and interpretive function that these memories assumed within their broader biographical narratives.

Keywords: Reformed church, Czechoslovakia, theological seminary, pastors, autobiography

Bevezetés

A két világháború közötti korszak a közép-európai reformátusság történetének egyik legérdekesebb időszakasa volt. Ez a periódus nem csupán súlyos kihívásokkal terhelt időszakot jelentett, hanem egyben olyan történeti helyzetet is, amelyben új lehetőségek nyíltak meg a kettős kisebbségbe került református egyház számára. Ennek a húsz évnek a részletes feltárása és szisztematikus bemutatása elengedhetetlen a 20. századi egyháztörténeti folyamatok mélyebb megértéséhez és értelmezéséhez. Jelen tanulmány a Csehszlovákiában 1925 és 1938 között működő Losonci Református Teológiai Szeminárium intézménytörténeti és egyháztörténeti szerepét elemzi, különös tekintettel arra, miként tükröződik az intézmény megítélése az 1942–1943-ban készült református lelkészi önéletrajzokban.

Az önéletrajzok vizsgálata során a szeminárium belső életére, az oktatásra, az oktatói személyiségekre és az intézményi működésre vonatkozó közvetlen és közvetett említések kerültek vizsgálat alá. Ezt követően a források meghatározott tematikus szempontok mentén

lettek rendszerezve: hivatástudat, identitásképzés, tanulmányi környezet, közösségi tapasztalatok, valamint az intézménnyel kapcsolatos kritikai reflexiók. A vizsgálat fő célja, hogy bemutassa a losonci teológián szerzett tudás és tapasztalat miként formálta a teológushallgatók lelkési identitását, hogyan látták visszatekintve egykori tanáraikat, valamint, hogy a képzés milyen hatással bírt a lelkési szolgálatuk korai szakaszára. A kutatásban helyett kapott annak elemzése is, hogy kimutathatók-e visszatérő tematikus elemek, mintázatok, milyen emlékképek maradtak fenn, és ezek milyen jelentőséget kaptak az önéletírások megfogalmazásakor.

A tanulmány forrásanyaga az 1942-1943-ban megindított, országos szintű református lelkési adatgyűjtéshez kapcsolódó önéletrajzokból származik. Kezdeményezője és irányítója Soós Béla debreceni lelkipásztor, egyháztörténész és levéltáros volt, aki a Tiszántúli Református Egyházkerület keretében végzett úttörő munkát. 1942 végén Révész, a Konvent elnökségéhez írt levelében indítványozta az adatgyűjtés országos kiterjesztését, amelyet a Konvent 1943-ban hivatalosan is elrendelt. Soós Béla egymaga végezte a beérkezett anyagok ellenőrzését, javítását és rendszerezését, közel 2000 önéletrajzot kezelt, s e tevékenysége nyomán 1944-re mintegy félmillió adat állt rendelkezésre. Mindezt intézményi háttér és érdemi segítség nélkül, magányosan végezte, a gyűjtemény végül feledésbe merült. A szlovenszkói tiszáninneri vonatkozású életrajzok 2022-ben kerültek kiadásra.² E tanulmány három lelkész – Erdélyi Mihály³, Tömösközy László⁴ és Urbán Károly⁵ – önéletírását elemzi, mivel ők nem csupán a tanulmányaikra vonatkozó adatokat közölték, hanem részletesebb vissza-

² Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével. Lelkési életrajzok és adattár Gömörtől a keleti határig*. Selye János Egyetem, Komárom, 2022.

³ Erdélyi Mihály 1906. dec.10-én született Csicszerben. Az önéletrajzát, mint abarai lelkész küldte be 1943 szeptemberében TtREL. I. 8. d. Személyi adattár. 16. d. Abara.

⁴ Tömösközy László 1916. augusztus 6-án született Bazinban. Az önéletrajzát, mint feled-gortvakisfaludi lelkipásztor küldte be 1943. szeptember 26-án. TtREL. I. 8. d. Személyi adattár. 17. d. Feled, Gortvakisfalud.

⁵ Urbán Károly 1915. április 28-án született Pelsőcön. Az önéletrajzát, mint bátkai lelkipásztor küldte be 1945. szeptember 27-én. TtREL. I. 8. d. Személyi adattár. 16. d. Bátka, Rakottyás.

emlékezéseket is hagytak hátra a losonci tanulmányaikról, oktatóikról és tapasztalataikról.

E források különleges értékét az adja, hogy egy olyan történeti időszakban keletkeztek, amikor a háború közeledte már érzékelhető volt, de a frontok mindennapi realitásai még nem éreztették a hatásukat. Ezáltal az önéletrajzok kettős jelentőséggel bírnak, egyrészt személyes vallomások, másrészt közvetett egyháztörténeti tanúságtételek, amelyek a közösségi emlékezet és az intézménytörténet metszéspontjában helyezkednek el. Az elemzés egyben hozzájárul a csehszlovákiai magyar reformátusság eddig kevésbé feltárt egyháztörténeti fejezeteinek jobb megértéséhez és historiográfiai feldolgozásához.

Vizsgálati szempontok

A tanulmány központi kérdésfeltevése arra irányul, hogy a Losonci Református Teológiai Szeminárium milyen módon és milyen mértékben járult hozzá a lelkési identitás kialakulásához, valamint a hivatástudat megerősödéséhez és ezek hogyan jelennek meg az egyes lelkési életrajzokban. Az intézmény történeti szerepének vizsgálata abból a szempontból különösen jelentős, hogy az egykori hallgatók önéletrajzaiban a szeminárium említése szinte mindig a lelki és szellemi elhívás beteljesülésének, illetve a lelkési szolgálat iránti elköteleződés elmélyülésének kontextusában jelenik meg. Az intézmény tehát nem csupán a teológiai ismeretek átadásának színtere volt, hanem a lelkési hivatás tudatosításának és a személyes elköteleződés megerősítésének helyszíne is.

A források elemzése során több lényeges kérdés került előtérbe. Egyik alapvető szempont az volt, hogy a visszaemlékezésekben a teológusok milyen nyelvi eszközökkel, milyen kifejezésekkel írták le tanulmányaik emlékét, illetve hogyan értékelték a tanári kar tagjainak teológiai felfogását és pedagógiai eszköztárát. Különösen fontosnak bizonyult annak vizsgálata, hogy a szövegekben milyen értékelő megjegyzések találhatók az oktatás színvonaláról, az oktatás menetéről, a tanárok szakmai felkészültségéről, egyéni habitusáról és tanítá-

si stílusáról. A kérdésfeltevés természetesen arra is kiterjedt, hogy vajon a hallgatók név szerint is kiemelték-e azokat a meghatározó személyiségeket, akik lelki, vagy intellektuális értelemben mély benyomást tettek rájuk. Az ilyen utalások fontos adalékokkal szolgálnak az intézménytörténeti és pedagógiatörténeti kutatásokhoz, hiszen a személyes visszaemlékezések révén kirajzolódhat, kik voltak azok a tanárok, akik egy egész lelkészi generáció identitásának formálásában kulcsszerepet játszottak.

A kutatás ugyanakkor nem kizárólag a teológiai tanulmányokra korlátozódott. Figyelmet szentel arra is, hogy a szeminárium miként járult hozzá a hallgatók nemzeti identitásának formálásához a kialakult kisebbségi létbe. A magyar nyelvű oktatás, valamint a magyar kulturális hagyományok jelenléte a képzésben olyan tényezők voltak, amelyek a teológusok számára nemcsak az egyházi szolgálat, hanem a közösségi összetartozás és a nemzeti önazonosság megőrzésének eszközeként is szolgáltak. Ez a sajátos kettősség – az egyházi és nemzeti identitás egyidejű erősítése – világosan tükröződik a vizsgált önéletrajzok szövegeiben, és rávilágít arra, hogy a szeminárium nem pusztán teológiai, hanem szélesebb kulturális és közösségi funkciót is betöltött.

A visszaemlékezésekből az is kitűnik, hogy a teológusi lét nem csupán az előadásokon és vizsgákon keresztül szerveződött, hanem szorosan összekapcsolódott a közösségi, missziós és egyesületi élet gyakorlataival is. E kapcsolatok a későbbi egyházi struktúrákban is meghatározó szerepet játszhattak. Illetve a közösen szerzett tapasztalatok, a baráti és szellemi kötelékek a későbbi lelkészi pályafutás során sokszor döntő jelentőségűek maradtak. A kutatás ennek megfelelően azt is vizsgálta, hogy a szemináriumban kialakult közösségi élmények miként hatottak a lelkészek szolgálati attitűdjére, és milyen formában jelennek meg az önéletrajzi szövegekben.

Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor az emlékezések problematikus részei sem. A források elemzése során gyakran szembetűnő, hogy a visszaemlékezők hajlamosak megszépíteni, idealizálni az egykori élményeket, s így az emlékezet óhatatlanul torzítja a történeti képet. Ebből következően különös jelentősége van azoknak a kriti-

kus hangoknak, amelyek időnként megjelennek a szövegekben. Ezek között találhatunk utalásokat például az oktatás egyoldalúságára, bizonyos tartalmi hiányosságokra, vagy éppen az intézményi fegyelem túlzott hangsúlyozására. Az ilyen kritikai reflexiók nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy árnyaltabb képet alkothassunk a korszak teológiai és pedagógiai gyakorlatáról, s ne csupán idealizált emlékképekből építsük fel a múltnak egyfajta értelmezését.

Mindezek a vizsgálati szempontok jól mutatják, hogy a Losonci Teológiai Szeminárium történetének feldolgozása, különösen az önéletrajzi források tükrében, még jelentős mértékben kiaknázatlan terület. A jelen tanulmány ezért nem csupán forrásfeltárás, hanem egyben egy kísérlet is arra, hogy az intézménytörténetet a személyes visszaemlékezések elemzésén keresztül közelítsük meg, és ezzel hozzájáruljunk a közép-európai református egyháztörténet 20. századi fejezeteinek mélyebb és árnyaltabb megértéséhez.

A szeminárium

Az 1920-ban megalakult Szlovenszkói Tiszáninneni Református Egyházkerület, majd az 1921-ben létrehozott Dunáninneni Református Egyházkerület vezetése már a kezdeti szervezési folyamatok során felismerte annak stratégiai jelentőségét, hogy a kisebbségi létben élő magyar reformátusságnak elengedhetetlenül szüksége van saját lelkészképző intézményre. Az új egyházi kerületek tisztségviselői számára egyértelművé vált, hogy az önálló intézményesített lelkészképzés megteremtése nem csupán oktatásszervezési kérdés, hanem az egyházi autonómia és a közösségi önazonosság egyik alapvető záloga is. A konvent ezért több ízben foglalkozott a kérdéssel, különféle határozatokat hozott, szakbizottságokat állított fel, és terveket dolgoztatott ki a képzés gyakorlati megvalósítására. A kezdeményezések azonban az 1924-es pénzügyi nehézségek következtében rendre kudarcot vallottak, és az intézmény létrehozása mindaddig váratott magára, amíg megfelelő anyagi forrás nem állt rendelkezésre.

A fordulatot Sörös Béla⁶ losonci lelkipásztor tevékenysége hozta meg, aki egyházkerületi jegyzői és konventi tagsági minőségében kézbe vette az ügyet, és személyes elköteleződésével új lendületet adott a kezdeményezésnek. Részletes tervet dolgozott ki a létrehozandó intézmény struktúrájáról, tanulmányi rendjéről, tantárgyakról és szervezeti kereteiről, s ezzel a gyakorlati megvalósítás alapjait is lefektette. Sörös nemcsak a hazai viszonyok ismeretében gondolkodott, hanem aktívan támaszkodott nemzetközi tapasztalatokra is. Külföldi, elsősorban skóciai kapcsolatai révén alig egy éven belül sikerült biztosítania az induláshoz szükséges pénzügyi és szellemi forrásokat.

A Losonci Református Teológiai Szeminárium végül 1925 őszén kezdhetette meg működését. Az oktatás szervezeti modellje a gyülekezeti lelkési kar gyakorlati tapasztalataival szoros összefüggésben formálódott, ami biztosította, hogy a képzés közvetlen kapcsolatban maradjon a lelkipásztori szolgálat mindennapi valóságával. Az oktatás moduláris rendszerben zajlott, s ennek sajátos vonása volt, hogy az oktatók többsége maga is aktív gyülekezeti lelkészként végezte feladatát, így a teológusok egyszerre részesülhettek elméleti és gyakorlati ismeretekben. A tanterv különösen nagy hangsúlyt fektetett a gyakorlati teológia, a homiletika, a katechetika és a lelkigondozás kérdéseire. Az intézmény szellemiségét Sörös Béla szigorú, ám gondoskodó vezetése határozta meg. Egyénisége egyszerre testesítette meg a fegyelmezett következetességet és a hallgatók iránti lelkipásztori felelősséget, s e kettősség mély nyomot hagyott a szeminárium mindennapi működésében. A hallgatók emlékezéseiben gyakran visszatérő elem a tanulmányi szigor és a személyes odafigyelés összekapcsolódása, amely sajátos, egyedülálló légkört teremtett az intéz-

⁶ Nemespécsel, 1877. márc. 14. – Losonc, 1939. okt. 3. Teológiai tanulmányait Kolozsvárott, Pápán, Budapesten és Edinburghban végezte. 1899-ben Budapesten segédlelkész, majd a Gyűjtőfogház lelkésze, s azzal egy időben a Skót Misszió segédlelkésze volt. 1905-ben Losoncra választották lelkésznek. 1925-ös megalakulása után, igazgatója lett a Losonci Református Teológiai Szemináriumnak, amely 1939-ig működött. 1938. július 18-án a Szlovenszkoí Dunáninnen Ref. Egyházkerület püspökévé választották.

[https://refwiki.kre.hu/index.php?title=S%C3%B6r%C3%B6s_B%C3%A9la_\(1877%E2%80%931939\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=S%C3%B6r%C3%B6s_B%C3%A9la_(1877%E2%80%931939)) letöltés ideje: 2025. augusztus 26.

mény falain belül. A Losonci Református Teológiai Szeminárium fennállása mindössze másfél évtizedre korlátozódott. 1939-ben, a történelmi egyházkerületi struktúrák visszaállásával működése megszűnt, de rövid története alatt is maradandó nyomot hagyott a csehszlovákiai magyar reformátusság életében. Megközelítőleg 110 lelkipásztor került ki falai közül, akik szolgálatukkal évtizedeken át meghatározták a gyülekezeti életet, s tevékenységük hatása az egész egyházi közösség történetére kihatott. A Szeminárium jelentőségét tovább növeli, hogy Csehszlovákiában 1925 és 1938 között ez volt a magyar kisebbség egyetlen felsőfokú képzőhelye. Ennek következtében az itt tanult generációk nemcsak saját életpályájukat, hanem a kisebbségi egyház egészének arculatát és jövőjét is formálták, s az intézmény hatása még a rendszerváltás utáni időszakban is érezhető volt.⁷

A Szeminárium mint hivatásformáló és identitásképző intézmény

Az első vizsgálati szempont megfogalmazásakor az alapvető elméleti feltételezés az volt, hogy a lelkészi önéletrajzokban kiemelt jelentőséggel bír a teológiai képzés helyszíne, mivel a szeminárium tekinthető a hitbeli elmélyülés, a szellemi fejlődés és a hivatástudat megerősödésének egyik elsődleges intézményi színterének. Az életrajzi gyűjtemény

⁷ A Losonci Teológiai Szemináriumról lásd bővebben: Somogyi Alfréd (szerk.): *Száz év - A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története az önállósulástól napjainkig*. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Kulturális és Közművelődési Központja, Alsóimihályi. 2023. 194–196., Uő: A Losonci Teológiai Akadémia tudományművelése. In: *Teológiai Fórum*. 2015, 8. évf.: 8, 1. sz., 92–125. Uő: Líceumtól a teológiáig : Református oktatás Losoncon a 17-20. században. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022. 355–363. Uő: Református teológusképzés Felvidéken. In: Csorba Dávid, Lapis József, Szatmáry Emília (szerk.): *„Így szól az én Uram, az Úr...” Tisztelő írások Fodor Ferenc professzor úr 65. születésnapjára* 1. kiad., Hernád, Hernád Kiadó, 2021. 219–255. Uő: A losonci református teológia. In: Gyurcsik Iván, Somogyi, Alfréd (szerk.): *Megtartani és megmaradni” Böszörményi István emlékkötet*. 1. kiad. Komárno, Calvin J. Teológiai Akadémia, 2024. 163–195.

áttekintése azonban azt mutatta, hogy csupán kilenc⁸ olyan visszaemlékezés íródott, amelyben a szerzők részletekbe menően írtak a szemináriumban töltött évekről. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy számukra a szeminárium jóval túlmutatott pusztán az iskolai kereteken. Sokkal inkább a felekezeti és nemzeti identitás, az értékrend, valamint a lelkiség elmélyítésének és megszilárdításának helyeként őrződött meg bennük. A források tanúsága szerint a Losoncon szerzett tapasztalatokat rendszerint szoros összefüggésbe állították pályájuk fordulópontjaival, életútjuk meghatározó döntéseivel. Különösen figyelemre méltó, hogy a hivatástudat kibontakozása, az egyház iránti lojalitás és a missziói elköteleződés első motívumai visszatérően a szemináriumi évekhez kapcsolódva jelentek meg, amely egyértelműen arra utal, hogy formáló erővel hatott a lelkeszi identitásuk és szolgálatuk alakulására.

Erdélyi Mihály életrajza világosan rámutat arra, hogy a szeminárium nem pusztán teológiai intézet volt, hanem egy hivatásformáló intézmény, amelynek szerepe túlmutatott a klasszikus akadémiai teológiai képzésen. A döntése, hogy a sárospataki teológia helyett a losonci szemináriumba jelentkezik, Erdélyi esetében nemcsak tanulmányi lehetőségeket tükrözött, hanem erőteljes nemzeti és lelkipásztori elhivatottságot is. Ez jól példázza, hogy a két világháború közötti kárpát-medencei református lelkészképzés milyen mértékben vált nemzetpolitikai kérdéssé. A pályaválasztás kapcsán Erdélyi így ír: „... engem pedig főként az a meggondolás irányított, hogy miként tudnék legjobban szolgálni, mint pap a nemzeti eszmének s magyar népemnek is.”⁹ Az a tény, hogy Erdélyi „Patakot szerettem, nehezen hagytam ott, de úgy éreztem, mégis Losoncra kell mennem,”¹⁰ azt bizonyítja, hogy a hivatásformálás nem csupán intellektuális, hanem érzelmi és etikai döntés is volt. Ez a megfogalmazás nemcsak a hivatás belső motivációját, hanem annak társadalmi és politikai oldalát is érzékelteti. Számára, a teológiai szeminárium, mint intézmény tehát nem önmagában a teológiai tudományok

⁸ A további négy lelkipásztor: Pályi János, Keményik József, Szabó Antal, Tömösközi Ferenc, Mikula László.

⁹ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

¹⁰ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

átadását célozta, hanem a kisebbségi sorba került magyar közösségek nemzeti identitásának fenntartását is szolgálta. A döntés, hogy a losonci teológiát választotta, tudatos válasz volt az egyházi és nemzeti kihívásokra, hiszen, ahogy írta „A losonci theológiának 1925-ben történt felállítása után a csehszlovákiai Konvent úgy határozott, hogy csakis az ott végzett s. lelkészeket fogadják majd be.”¹¹ Ez azt jelenti, hogy a losonci teológia egyfajta lokális intézménnyé vált, amely a Csehszlovákiában élő magyar reformátusok önfenntartásának és identitásőrzésének kulcsszereplője lett, sőt ez hatványozottabban volt érzékelhető a II. világháború után. Erdélyi hivatásértelmezése tehát szorosan összekapcsolódott a teológiai szeminárium társadalmi kontextusával, amely tekintetében a szeminárium a túlélés, a megmaradás és a lelkészi szolgálat eszköze volt a nemzetiségi és felekezeti kisebbségi létben. A szeminárium, mint hivatásformáló tér ezen felül komoly gazdasági és szociális kihívásokat is jelentett számára. „Szüleim anyagi lehetőségei nagyon korlátoltak voltak, Losonc pedig jóval többbe került – még kedvezmény mellett, mint Patak.”¹² A kongrua nélküli állapot félelme – „mint eljövendő rém nézett felém”¹³ – arra világít rá, hogy a lelképásztori hivatás nagyon is reális anyagi kockázatokkal járt. A szemináriumba való belépés tehát nemcsak elhivatottság, hanem önfeláldozás kérdése is volt – legalábbis azoknak, akik szerény anyagi körülmények között éltek. Tehát Erdélyi életrajzában a hivatásformálás többretegű. Egyrészt a nemzeti közösség szolgálatára történő tudatos odaszánás, másrészt az intézményen keresztül történő teológiai képzés, harmadrészt pedig a személyes és családi élet kockázatvállalása.

Urbán Károly¹⁴ életrajzában egyik legmarkánsabb vonulata a szeminárium és a teológiai tanulmányok hivatásformáló szerepe. Az ifjú

¹¹ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

¹² Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

¹³ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

¹⁴ Urbán Károlyról készült egy visszaemlékezés, amelyben lelkézsztársak és kollégák emlékeznek meg róla. A kötetből viszont hiányzik az az önéletrajz, amelyet Soósnak küldött be. Herman M. János (felelős szerk.): *Minden tekintetben kisebbségben. Emlékkönyv Urbán Károly református lelkész születésének századik évfordulójára.* Partium Kiadó, Bihar, 2015. ISBN: 978-606-8156-68-2

pályaválasztásának körülményei egyértelműen tükrözik a korszak kisebbségi magyar értelmiségének szűk lehetőségeit. „Lassan magyar és független pálya nem volt más a magyar fiúk számára, mint a lelkészi pálya, beiratkoztam a losonci ref. Theológiai Akadémiára.”¹⁵ Ez a kijelentés nem csupán személyes döntést fejez ki, hanem a 20. század első felének tágabb csehszlovákiai magyarság társadalomtörténeti valóságát. A magyar református ifjak számára a lelkészi szolgálat jelentette a nemzeti identitás és kulturális önfenntartás egyik legbiztosabb keretét. Urbán értékelése szerint a szeminárium idején kristályosodott ki előtte a lelkipásztori szolgálat. „Személyében a legtisztább ideálként állott előttünk a lelkipásztori munka és szolgálat.”¹⁶ Ez azt mutatja, hogy a szeminárium nemcsak a hivatás választásának színtere volt, hanem az elköteleződés mély megerősítése. Végül a szolgálat állomásai – Komárom, Kolozsvár – nem elszigetelt állomások, hanem a lelkipásztori szolgálat teológia küldetésének kibontakozásai. Ez a gyakorlat nem pusztán a tanultak alkalmazását jelentette, hanem a hivatás valóságos átélését is. A szeminárium tehát átmenetet képezett számára a képzés és a szolgálat között, amely során fokozatosan belenőtt a lelkipásztori szerepbe. A gyülekezeti szolgálat ténylegesen a napi szintű valóságot jelentette, amelyben – mint azt írja – „áldott legyen az Isten, aki adott embereket, akik által nevelt az Úr az anyaszentegyház számára szolgákat az újabb babiloni fogság idején.”¹⁷ – Az életrajz megírásakor már végbement az 1938-as visszacsatolás – és ezzel teológiai megvilágításba helyezte a losonci szeminárium működését, hiszen – az életrajzíró visszatekintve az elmúlt időszakra – nemcsak tanított, hanem küldött, nemcsak oktatott, hanem elhívást közvetített egy „babiloni fogságba” zárt nép között. Az intézmény hivatásformáló szerepét Urbán értelmezésében a szeminárium tehát nemcsak tanárokból és hallgatókból álló közösség, hanem olyan mintaközeget jelentett, amelyben a jövőbeli lelkészek saját hivatásuk élő példaképeit látták. Az intézmény hivatásformáló ereje így egyszerre épült a tanítás tartalmára, a közösségi élményre és az élő pél-

¹⁵ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 87.

¹⁶ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

¹⁷ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

damutatásra. A losonci teológia működésének vége Urbán értelmezésében szimbolikus jelentőségű, hiszen ahogy megfogalmazza „ezzel azt lehet mondani be is fejeződött a losonci theologia küldetése”.¹⁸ A szeminárium nem csupán az egyéni életpályát indította el, hanem az egyházszervezeti folyamatban is történeti korszakot zárt le. Urbán visszaemlékezésében a szeminárium így a szlovenszkoói református egyház számára „szolgákat” nevelt a „babiloni fogság idején”, vagyis a kisebbségi magyarság létének kontextusában, valóban véget ért a küldetése.

Tömösközy László visszaemlékezéseiben a losonci szeminárium nem csupán az oktatás helyszínéeként, hanem életpályáját meghatározó térként jelenik meg. A szeminárium az a közeg, ahol a korábbi, inkább bizonytalan, de ösztönös pályaválasztás szilárd hivatástudattá alakult át. Már pályaválasztás leírásakor azt fejtegette, hogy nem rendelkezett „világmegváltó gondolatokkal” vagy látomásokkal, „Nem használtam nagyképű szavakat, nem voltak világmegváltó gondolataim, nem törtem korszakalkotó reformokon a fejemet, még csak azt sem gondoltam, hogy »lesz belőlem olyan pap, amilyen még nem volt« csak egyszerűen, makacsul és megmásíthatatlan elhatározással – ezt az életpályát választottam.”¹⁹ Ez a kezdeti bizonytalanság a teológiai falai között nyert megerősítést. Számára a szeminárium nem pusztán oktatási intézmény, hanem a pályaválasztás lelki és társadalmi legitimációjának helyszíne is volt. A döntés, hogy Tömösközy a losonci teológián kezdte meg tanulmányait, szoros összefüggésben állt a családi körülményeivel is. „Édesanyám szerény fizetésének 4/5 részét felemésztette” két fiú²⁰ szemináriumi taníttatása. A losonci teológia oktatási formája különösen hangsúlyos, hiszen nem rendelkezett „rendszeresített professzorokkal”, hanem aktív lelkészi szolgálatban lévő lelkészeket, vendégelőadókknak hívtak be, amely az oktatási folyamatnak sűrített és intenzív jelleget adott. Ez a sajátosság ugyan nehézségeket okozott, de Tömösközy László számá-

¹⁸ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

¹⁹ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 171.

²⁰ Testvére Tömösközy Ferenc – későbbi ekecsi lelképásztor –, aki szintén a Losonci Teológiai Szemináriumban tanult.

ra a kihívások és az abban rejlő megpróbáltatások formáló erővel bírtak. Hangsúlyozta a heti előadások terhet, ugyanakkor a tanulmányi sikereket is a lelkési pálya választásának igazolásaként élte meg, mert „Karácsony előtt megvoltak az első kollokviumok a filozófiai csoportból, s megvolt első sikerem, mind a négy kollokviumi tárgyból jelest kaptam. Utána a legációválasztás és számomra az első legáció nagy izgalmai és szerény jövedelme, amely akkor mégis boldoggá tett.”²¹ A szeminárium, mint hivatásformáló intézmény különösen a krízishelyzetekben mutatta meg hatását. Amikor Sörös Béla súlyos betegsége miatt az intézmény fegyelme megrendült, és az ifjúság „hihetetlen lezüllesztéséhez”²² vezetett, Tömösközy saját tapasztalatán keresztül szembesült azzal, hogy a hivatás nem pusztán a tanulmányok teljesítése, hanem erkölcsi állhatatosság próbája is volt. E krízis után következett az exmisszió, vagyis – számára – a kényszerű segédlelkési szolgálat. „Büntetés volt a kiküldetésem, mert ismét elmaradtam egy néhány tárgyból, de javamra szolgált, mert megismertem a gyakorlati életnek sok titkát s láttam, hogy sok minden nem úgy van, ahogy mi azt az iskolapadon megálmodjuk.”²³ Az elméleti képzés és a gyülekezeti szolgálat közötti feszültség itt sajátos módon erősítette a hivatástudatot, hiszen számára a lelkési pálya nem elméleti képzés volt csupán, hanem valóságos, emberi nyomorúságokkal szembesítő gyakorlat. Az életrajzi visszaemlékezés egyik legbeszédesebb momentuma az a felemás élmény, amellyel a megtapasztalt kényszerhelyzetek és a büntetések váltak hivatásformáló erővé. Az „exmittálás” és a szorongva vállalt első kápláni szolgálat nem a lelkési pálya elbizonytalanodását hozta, hanem ellenkezőleg, az ott szerzett tapasztalat elmélyítette az elhívást. Tömösközy László számára a szeminárium nem csupán teológiai ismeretek átadásának színtere volt, hanem olyan közeg, amely a kezdetben a magyarázhatatlan elhatározást hivatástudattá, majd a gyakorlati próbatételek során kipróbált

²¹ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

²² Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172–173.

²³ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

elköteleződéssé formálta. Így igazolódott vissza az a sajátos meglátása, amely szerint „lehet, hogy ez az igazi interna vocatio.”²⁴

Tanulmányi környezet és oktatók értékelése

A vizsgált visszaemlékezésekben az oktatók személyisége hangsúlyosan jelenik meg, különösen azoké, akik karizmatikus vagy meghatározó szerepet töltek be. Emellett a tanulmányi követelmények színvonala, a tantárgyak teológiai iránya is a lelkési gondolkodásmódjuk alapját képezte. Noha Erdélyi Mihály az életrajza közvetlenül kevés nevet és leírást tartalmaz az oktatókról, az egyetlen említett tanár, Dr. Magda Sándor csicseri lelkész, akinek alakja és szerepe alapján árnyalt képet kaphatunk a szemináriumi tanulmányok gyakorlati összefüggéseiről. Az oktatói jelenlét legemlékezetesebb vonatkozása Erdélyi harmadéves korához köthető, amikor Csicserben helyettesítette Magda Sándort, hogy az „csakis e feltétel mellett volt hajlandó Losoncra előadóként felmenni.”²⁵ Ez az epizód egyszerre világít rá az oktatók kettős – gyülekezeti és oktatási – szerepére, illetve arra, hogy a tanárok lojalitása a gyülekezetekhez gyakran versenyzett a teológiai oktatás iránti elkötelezettségükkel. Ez a gyakorlati helyettesítés ugyanakkor lehetőséget adott Erdélyinek, hogy valós lelkési feladatokban próbálja ki magát. Ez a döntés a teológia képzésére adminisztratív kereteket szabott, s ezzel egyetemben kialakult egy egyfajta belső identitás képző folyamat is, amely jelen esetben azt is jelentette, hogy a losonci teológia hallgatójának lenni nemcsak egy életpálya választása, hanem politikai és közösségi állásfoglalás is. A tanulmányi környezet szűkös anyagi viszonyai, a kongrua elmaradása és a fokozott elvárások – például a nyelvvizsga követelménye – további kihívásokat jelentettek. Erdélyi erre így emlékezett vissza: „Nem is kaptam kongruát sem mint segéd-, sem mint rendes lelkész, egész 1936. aug. 1-ig [...] de hat szolgálati év, vagyis két korpótlék elvesztésével.”²⁶ E körülmények nemcsak a későbbi lelkési pálya anya-

²⁴ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 171.

²⁵ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

²⁶ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

gi háttérét befolyásolták, hanem visszahatottak a tanulmányi időszak atmoszférájára is, hiszen a szeminárium hallgatói nem csupán szellemi kihívásokkal szembesültek, hanem a társadalmi integráció és egzisztenciális biztonság problémáival is. A tanulmányi rendszer rugalmasságát a rendszeres gyülekezeti szolgáltatásokat is, ahogy az Erdélyi által vállalt helyettesítések (Csicsér, Palágy, Gálóc) is mutatják. Ebből az is kitűnik, hogy egyes hallgatók már a tanulmányaik alatt szoros kapcsolatba kerültek, kerülhettek a gyülekezeti munkával. Az oktatói kar és tanulmányi környezet e kettőssége – az elhivatott, de gyakran túlterhelt oktatók és a szűkös anyagi, politikai keretek között végzett képzés – nem csökkentette, hanem éppenséggel erősítette a leendő lelkészek motivációját. Erdélyi tanulmányi környezete tehát nem egy kényelmes, támogató akadémiai világ volt, hanem egy olyan „szellemi frontvonal”, ahol minden hallgatói erőfeszítés és előrehaladás már önmagában is hitvallássá és közösségi szolgálattá vált.

Urbán Károly számára a személyes baráti beszélgetésektől a formális előadásokig egy sajátos légköre alakult ki a szemináriumnak. Urbán úgy írja ezt le, mint ahol a tanárok és hallgatók között nem merev hierarchia, hanem testvéri kapcsolat jött létre. Számára a teológiai oktatás így nemcsak ismeretátadás, hanem életvezetési modell is volt. Ez a szellemi közeg határozta meg azt, hogy a teológusok a hivatásukat nem egyszerűen szakmai pályának, hanem teljes életformának látták. A szemináriumi tanárok és a tanulmányi környezet Urbán Károlynak nem csupán a tudás megszerzésének eszközei voltak, hanem a lelkészi hivatás közvetlen formálói. A tanárok személyes példája, pedagógiai stílusa és a szeminárium légköre együtt olyan tapasztalatot adott, amely meghatározta későbbi lelkipásztori munkájának alapvető irányát. Az életrajz visszaemlékező sorai alapján világos, hogy az oktatók kettős funkciót töltöttek be. Egyrészt a tudományos ismeretek közvetítői, másrészt lelkipásztori és a nemzeti identitás őrzői voltak. A tanulmányok kezdete rögtön egy mély lelki élménnyel társult, amely későbbi életútját is meghatározta. Dr. Módis

László²⁷ tanár egyszerű, de egyértelmű és határozott megfogalmazása: „A suszter ismeri legalább a kaptafáit, tisztában van a szerszámmal, ez a minimum a lelkészekről is megkívántatik; legalább a Bibliát ismerjék.”²⁸ Ennek hatására Urbán végig olvasta a Bibliát, s ezzel egy radikális lelki fordulat tanúi lehetünk, hiszen nemcsak tanulmányi, hanem belső hitéleti útra is lépett. A szeminárium tehát nem pusztán tárgyi tudást adott, hanem belső motivációt is. Ezzel a szeminárium hivatásformáló funkciója kettős természetűvé vált, hiszen egyszerre tudásközvetítő és a lelkiségben változást előidéző. Ezt a kettősséget emelte újabb szintre Szőke István²⁹ hatása, aki „megtanított a tiszta nemzeti és hitvallásos történelem szemléletre”³⁰ és ezzel Urbán számára a nemzeti identitás és a lelkészi hivatás összekapcsolásának pedagógiai megvalósítója lett. A „magyar református lelkipásztorok hivatására”³¹ való kitérése során a teológiai képzés nemzetmentő misszióként jelenik meg. A szeminárium így nem csupán tudományos oktatási tér volt számára, hanem egy olyan közeg, amelyben a nemzeti, felekezeti és lelkipásztori hivatástudat egymásba fonódott. Urbán továbbá hangsúlyozta, hogy „az egyháztörténelmi előadónk,

²⁷ Módos László (Szatmárnémeti, 1903. dec. 9. – Debrecen, 1972. ápr. 14.): könyvtáros, református teológiai tanár. Teológiát a debreceni tudományegy. hittudományi karán (1924–28) és Bécsben (1929–30) tanult, majd a bécsi és a budapesti tudományegyetemen hallgatott sémi filológiát (1931–32). Debrecenben az ösztöndíjas szakként a teológia doktorává avatták (1932). Segédlelkész Debrecenben, Vésztőn, Budapesten, újra Debrecenben (1927–35). Közben a losonci ref. teológiai szemináriumban három-három hónapos tanfolyamon ösztöndíjas tárgyakat adott elő (1929). https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/m-76AF9/modis-laszlo-76E85/letoltés_ideje:2025.augusztus26.

²⁸ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

²⁹ Szőke István (1888. aug. 29., Pálfala - 1936. nov. 28., Rozsnyó) református lelkész, történész, egyházi író, lapszerkesztő. A rimaszombati gimnáziumban és a sárospataki ref. teológiai akadémián tanult. A leghosszabb ideig Rozsnyón volt lelkész. 1928-ban meghívták a losonci ref. teológiai szemináriumba a történelem szak előadójaként. 1934-től püspökhelyettes, 1935-ben átvette a Református Egyház és Iskola c. lap szerkesztését. <https://adatbank.sk/lexikon/szoke-istvan-1/> letöltés ideje: 2025. augusztus 26.

³⁰ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

³¹ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

Szőke István [...] nagyban növelte bennem a hivatás öntudatosítását.”³² A hivatástudat nem elvont teológiai fogalomként, hanem konkrétan a magyar református közösség fennmaradását szolgáló küldetesként jelenik meg. Szőke István „mint barátunk és bátyánk járt közöttünk Előadásit befejezte a katedrán, de folytatta az udvaron és fordítva.”³³ Ezek az elemek egy családi mintázatú, szoros tanár-diák viszonyt sejtetnek, ahol a hivatás tanulása nemcsak intellektuális, hanem életvezetési szinten is történt. Előadásait pedig a hallgatók annyira átértékelték, hogy „a regény kiesett a kezünkéből”³⁴ és ezzel szinte teátrális módon kötötte le a hallgatóság figyelmét. A lelkesi identitás és hivatás formálásának tetőpontját azonban nem elméleti vagy retorikai csúcspontok, hanem gyakorlati tapasztalatok jelentették, hiszen „harmad, negyed éven a gyakorlati teológia kötött le.”³⁵ Itt Sörös Béla tevékenysége emelkedik ki, aki egyszerre „gyakorlatot és elvet”³⁶ közvetített, s ezzel modellként állt a szeminaristák előtt. „Igehirdetése az elvben elmondott előadás megtestesítője volt.”³⁷ Urbán szemében Sörös Béla igazgató „nemcsak előadója, hanem tevékeny munkása is volt”³⁸ a missziói munkának, és kemény következetessége mellett „atyai jósága” formálta a hallgatókat. Továbbá úgy tekintett rá, mint „atya” és „próféta” egy személyben. „Kemény következetessége és atyai jósága mind olyan tényezők voltak, melyek készítettek a magyar reformátusság között az evangélium szolgálatára.”³⁹ Sörös személyében a lelkipásztori gyakorlat és teológia összeért. Visszatekintve úgy látta, hogy nemcsak elmondta, mit jelent lelkésznek lenni, hanem maga volt az élő példa. Igehirdetési és missziói munkája alapján a hallgatók előtt megtestesült a mindenkor teológus célja, vagyis a gyülekezetért élő, evangéliumi lelkész.

³² Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³³ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³⁴ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³⁵ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³⁶ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³⁷ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³⁸ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

³⁹ Tömösközi Ferenc (szerk.): Az Ige erejével... i.m. 88.

Tömösközy László visszaemlékezésének egyik legárnyaltabb és legszemélyesebb rétege a szemináriumi oktatók alakjainak felidézése, valamint a tanulmányi környezet szellemi miliőjének bemutatása. Számára a teológiai tanulmányok kerete a losonci szeminárium volt, ahol a klasszikus professzori gárda hiányában egy sokkal személyesebb, mégis mélyen meghatározó tanári jelenlét alakította a teológusok szellemi és lelki fejlődését. Tömösközy kulcsfigurája Sörös Béla, akinek pedagógiai és lelki hatása egyaránt meghatározó volt. „Éreztem, hogy aki ennek az embernek a hatása alá kerül, egy életen át nem tud szabadulni e hatás alól.”⁴⁰ Sörös nemcsak az intézmény adminisztratív vezetője volt, hanem valódi „mindenes”, aki maga tanította azokat a tárgyakat, amelyekhez nem sikerült külső előadót hívni. Ez a helyzet, bár strukturális hiányosságokat tükröz, egyben lehetőséget is teremtett a személyes kapcsolat kialakítására és egy rendkívül erős karizmatikus tanári jelenlét megélésére. Számára a tanulmányi időszak igencsak intenzív volt, különösen az első évben, amikor „heti 42 órán előadásaink voltak az első ciklusban”⁴¹, többek között filozófiából, pedagógiából, pszichológiából és egyháztörténetből. Emellett a nyelvi képzés (görög, héber, angol) és zene is a tananyag részét képezte, amely jól jellemzi azt, hogy a losonci szemináriumban a teológusképzés nem maradt el a magyarországi teológus képzéstől. A visszaemlékezésében kiemelte a szeminárium erőteljes elméleti jellegét. „[...] s láttam, hogy sok minden nem úgy van, ahogy mi azt az iskolapadon megálmodjuk” – utalva arra, hogy az elméleti oktatás sokszor távol maradt a gyakorlati lelkészi tapasztalattól, melyet csak a későbbi exmisszió során ismerhetett meg igazán. Az oktatók közül ő is kiemelte Szőke Istvánt, aki az egyháztörténet előadó tanára volt. „Egyike volt a legszigorúbb, de amellet legnépszerűbb előadóinknak.”⁴² A szigor és népszerűség paradox összekapcsolódása arra mutat, hogy a teológusok értékelték a következetességet és szakmai igényességet, akkor is, ha ez nehézségekkel párosult. Szőke halála (1936-ban) nemcsak személyes megrendülést, hanem intézményi

⁴⁰ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

⁴¹ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

⁴² Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

krízist is hozott. A hallgatói közösség engedetlensége, a „palotaforradalom” és az ezt követő fegyelmi megtorlások a szeminárium belső törékenységét jelezték, amely később visszatekintve formáló élményként került értelmezésre.

A dogmatika tanárának megidézése már egy kritikusabb hangot üt meg. Az egykori pozsonyi hitoktató, akiből később teológiai előadó lett, rendkívül bonyolult és absztrakt anyagot diktált le – „ebből a nagy anyagból lehetett ugyan még jelesre vizsgázni, de tudni nem lehetett.”⁴³ Tömösközy itt a tananyag tudása és annak megértése közötti feszültségre mutatott rá, amely nemcsak az oktatás minőségével kapcsolatos kritikai érzékenységet tükrözi, hanem a szeminárium egynéhány előadójának, teológiai módszertanának hiányosságaira is rámutat. Különösen jellemző a dogmatikai vizsgán megélt szokatlan élmény: „mondtam, hogy legszívesebben magyarul mondanám el [az athanáziusi hitvallást]. Beleegyezett, mire kiderült, hogy, magyarul sem tudom elmondani. Mégis jeles lett a kollokviumom.”⁴⁴ A szemináriumi oktatókhoz való viszony gyakran kettős, hiszen a tisztelet és lelkesedés mellett előfordultak komoly kritikai észrevételek is. A tudás enciklopédikus jellegű átadását kritikai élel illette, mivel az ilyen oktatás nem a belső megértést, hanem inkább a mechanikus vizsgázást szolgálta. Az életrajz több alkalommal is utal arra, hogy a teológia inkább lexikális tudást, mint lelki inspirációt jelentett. Tömösközy ugyanakkor nem teljes elidegenedésről számol be, hanem fokozatos belső érlelődésről, amely során saját hitbeli útját igyekszik kijelölni. A hivatalos teológiai diskurzus és az átélt hit közötti feszültséget nem tagadja, de épp e feszültség válik a személyes hit fejlődésének motorjává.

Közösségi élmények és kapcsolatépítés

Az egykori teológiai hallgatói közösség belső kohéziója, bibliakörök, ifjúsági találkozók mind hozzájárulhattak ahhoz, hogy a lelkészek élethosszig tartó emberi és szakmai kapcsolatokat alakítsanak ki. A

⁴³ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173–174.

⁴⁴ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 174.

társas kapcsolatok emléke az önéletrajzokban megerősítő élményként tűnik fel, s nem ritkán a testvéri közösség fogalmaival élnek a szerzők. Erdélyi az egykori pataki diák számára Patak, mint történeti kollégium, jelentős társas közösségi teret kínált. Ilyenek voltak a közös tanulás, imaközösség, kulturális rendezvények, diáktársaságok működtek az intézmény falai között. A losonci teológián ezzel szemben egy újonnan szerveződő, kisebbségi sorban működő intézmény fogadta Erdélyit, amely még nem rendelkezett Patakhhoz hasonló mélységű tradícióval vagy intézményes kultúrával. Ez viszont nem zárta ki azt, hogy ott is kialakuljanak baráti és közösségi kapcsolatok, csak azok máshogyan és más hangsúlyok mentén jelentek meg. A kisebbségi sors, a közös nyelvi és nemzeti identitás, az anyagi nehézségek, valamint a hivatásra való készülés tudata nagy valószínűséggel intenzív összetartást eredményezett a hallgatók között, noha erre csak áttételesen utal. Erdélyi visszaemlékezéséből kevés közvetlen közösségi vagy baráti kapcsolat rajzolódik ki, viszont nagyon hangsúlyosan jelenik meg a gyülekezetekhez való kapcsolódás. Már harmadéves korában exmittálták és segédlelkészi szolgálatba állt, így a közösségi élmény döntően nem a teológushallgatói körben, hanem a falusi gyülekezetekben zajlott. Például Csicserberben végzett szolgálatáról így ír: „Sokalta ugyanis évenként ennyi időre magára hagyni gyülekezetét.”⁴⁵ Ez a félmondat már nemcsak a Magda Sándor csicserei lelkészhez való viszonyt mutatja, hanem azt is, hogy a szeminaristák közösségébe beépült a falusi gyülekezet lelki és etikai tere is. Számra a gyülekezet tagjai nem az éves lelkészi jelentésekben megjelenő számok vagy számadatok, hanem élő közösség, amelynek kiszolgáltatottságát Erdélyi már saját szolgálati felelősségként élte meg. Hasonló megtapasztalás mutatkozik a palágyi és gálócsi helyettesítések során is. Életrajza alapján azt lehet érzékelni, hogy Erdélyi nem a szeminárium közegben találta meg a közösségi hovatartozást, hanem az egyházközségek élő gyülekezetében. A „kedves és lelkes gyülekezetben”⁴⁶

⁴⁵ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

⁴⁶ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 21.

kifejezés többször előfordul, és ezek a szolgálatok közvetlen visszacsatolást nyújtanak a hivatás gyakorlati értelméről.

Urbán Károly életrajzában a szemináriumi közösségi élmények és baráti kapcsolatok legalább annyira jelentős szerepet játszottak, mint maga az oktatás. A teológiai képzés nem csupán elméleti felkészülés, hanem közösségi formálódás is volt, amelyben a teológusok egymás hitét és elköteleződését erősítették. Az életrajzában egy különösen mély, személyes rétege a baráti kör⁴⁷ munkájának bemutatása. Urbán emlékezéseiben a baráti kapcsolatok szorosan összekapcsolódnak a lelki élményekkel. „A teológus önképző munkák között meg kell említenem, mely az önálló bibliatanulmányozásban segítségemre volt, az a kis baráti kört, amely hetenként egyszer összeült, hogy ön-maga tusakodjék az ige megértéséért és annak az életünkbe való átültetéséért.”⁴⁸ Ez a közösség a teológiai hallgatók körében sajátos Igeközpontú „kis egyházzá” vált. Urbán hangsúlyozza, hogy „Igazi tusakodások voltak ezek, ahol néha a vergődő hallgatás többre tanított, mint sok más szólamos beszéd.”⁴⁹ Az idézet jól mutatja, hogy a teológusok ezen közössége nem felszínes társasági érintkezést, hanem mély, lelki kapcsolatot jelentett. Számára ez nem csupán egy bibliai, karizmatikus közösség volt, hanem az Ige megértése és a hit megélése. A hallgatás, a belső küzdelem közös formálta leginkább azt a közösségi tapasztalatot, amelyet Urbán egyenesen isteni jelenlétként értékel: „Isten volt velünk mert kendőzetlenül és teljesen őszintén tudtunk Isten előtt megállani.”⁵⁰ A szemináriumi közösség baráti jellegét erősítette az oktatók közvetlen kapcsolattartása is. Szőke Istvánról azt írta, hogy mint barátunk és bátyánk járt közöttünk, vagyis a tanár és a diák közötti kapcsolat nem korlátozódott a tantermi fegyelemre, hanem testvéries, közösségi formát öltött. Az udvaron

⁴⁷ A baráti körökről lásd bővebben: Orbán Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban. In: *Acta Beregsasiensis*. 2009. 2. sz. 239–244., Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. Kom Over En Help Alapítvány, 1998.

⁴⁸ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

⁴⁹ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

⁵⁰ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

folytatott beszélgetések, a formális és informális tanulási terek közötti átjárás sajátos légkört teremtett, amelyben a közösség identitása erősödött. Ez a fajta kapcsolati dinamika jól illusztrálja, hogy a tanár-diák kapcsolat gyakran lekipásztor-gyülekezet mintájára épült.

A közösségi élmények azonban nem merültek ki a tanulásban és beszélgetésekben. Urbán hangsúlyozza, hogy a gyakorlati szolgálatok – például a komáromi gyülekezetben eltöltött segédlelkészi időszak vagy az erdélyi útja – szintén közösségi tapasztalatként rögzültek. A nyári szolgálatok során nemcsak egyéni tapasztalatot szerzett, hanem megtapasztalta a magyar református közösségek sokféleségét, s ezzel a tágabb közösségi összetartozás érzését is. Erről így ír: „Egyháznak munkájának az evangéliumi missziói munka irányába való sürgős és szükséges irányát csak erősítette bennem a komáromi gyülekezetben eltöltött két hónapos exmittált segédlelkészi szolgálat, valamint 1937 nyarán Erdélyben tett körutam és a kolozsvári teológián töltött egy hónapos tartózkodásom.”⁵¹ A közösségi tapasztalatok tehát nem szorítkoztak a szemináriumi közegre, hanem regionális és nemzeti dimenzióval is kibővültek. Érdemes kiemelni, hogy Urbán számára a közösségi élmények nem pusztán társasági időtöltést jelentettek, hanem összekapcsolódtak a lelkészi hivatás és a hit megélésével. A kis baráti köri munka, a közös imádságok és a hallgatói kiscsoportok egy olyan közeget teremtettek meg, amely mondhatjuk azt is, hogy előképe volt a későbbi gyülekezeti szolgálatának. A közösségekben megszülető igei felismerés nem dogmatikai tantételekhez, hanem a baráti kör testvéri közösséghez kötött. Azt is látnunk kell, hogy ebben az életrajzi rétegben erősen jelen van pietizmus, a kisközösségi szektásodás, amely áthatotta a későbbi baráti köröket és magát a keleti baráti kört is.⁵² A teológus életforma itt egyszerre lelki út és baráti körös gyakorlat volt. El lehet mondani, hogy Urbán számára a szemináriumi közösségi élmények és baráti kapcsolatok döntő szerepet játszottak a lekipásztori identitás kialakulásában. Végül ezek nem

⁵¹ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

⁵² Tömösközi Ferenc – Csűrös András Jakab: A belmisszió helyzete a csehszlovákiai magyar reformátusok körében 1945–1952 között. In: *Historia Ecclesiastica*, XV, 2024, 1. 119–138.

csupán diákévekhez kötődő emlékek maradtak, hanem a későbbi lelkipásztori szolgálat szerves előképei, amelyekben Isten vezetésének közvetlen tapasztalatát látta.

Tömösközy László életrajzában a losonci teológiai évek nem csupán tanulmányi évek szintjén jelennek meg, hanem olyan közösségi tapasztalatként is, amely mélyen befolyásolta személyiségét, kapcsolatrendszerét és későbbi szolgálati szemléletét. A szeminárium, mint minden zárt intézményi keret, nem pusztán oktatási helyszín, hanem intenzív közösségi élet színtere is, amelyben barátságok, szövetségek, de olykor feszültségek és konfliktusok is meghatározóvá váltak. Már a beiratkozás pillanatától a közösség már hangsúlyosan jelenik meg, hiszen bátyjával – Tömösközi Ferencsel – együtt utazik Losoncra. „Ő mint IV.-éves, én mint tapasztalatlan és esetlen elsőéves gólya.”⁵³ A testvér jelenléte biztos támaszt nyújtott, ugyanakkor a nagyobb diák-társadalomhoz való csatlakozásban a „gólya” státusz jelzi a beilleszkedés kihívásait és rítusait. A szemináriumi élet közösségi aspektusa a kollokviumokhoz és a legációkhoz is kapcsolódott. Az első kollokviumi sikerek után Tömösközy örömmel ír az első legációról: „a legációválasztás és számomra az első legáció nagy izgalmi és szerény jövedelme, amely akkor mégis boldoggá tett.”⁵⁴ A legáció nem csupán anyagi segítséget, hanem közösségi elismerést és beágyazottságot jelentett, hiszen a fiatal teológus először találkozott közvetlenül a gyülekezetek bizalmával. Számára a közösségi élet másik fontos terepe az éneklés és a zenei szolgálat volt. Tömösközy a teológia karmestereként vett részt a bibliaórákon és gyülekezeti alkalmakon, ahol az énekvezetés felelőssége egyszerre közösségi és spirituális funkciót töltött be. Ez a szerep megerősítette kapcsolatait, de ennek az időigényessége a tanulmányi teljesítményére is kihatott. „Elég sok időmet vette igénybe ez a foglalkozás, ami a tanulmányi eredményemen is átlátszott.”⁵⁵ A közösségi szolgálat és a tanulmányi kötelesség közötti feszültség itt világosan látszik, mivel a közösségi elvárások előnyt élveztek számára, még ha az, az egyéni haladás rovására is ment.

⁵³ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

⁵⁴ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

⁵⁵ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

A szeminárium egyik legdrámaibb közösségi élménye a rozsnói temetés volt, amelyet csak ő említ az életrajzában. A hallgatók közösen készültek Szőke István temetésére, de a téves értesítés miatt egy nappal korábban érkeztek. „Megígértük [a visszatérést], – de estére kitört a palotaforradalom. A rozsnói vasútállomáson a teológus ifjúság megtagadta az engedelmességet, szörnyű hangzavar keletkezett.”⁵⁶ Ez a „lázadás” a közösség belső szolidaritását mutatja, hiszen a hallgatók közösen vállalták a fegyelmezetlenséget, és végül közösen viselték a következményeket is. Sörös Béla reakciója az engedetlenségre – ahogy Tömösközy László fogalmaz – a „kegyetlen leszámolás” volt. „A főkolompokat eltávolította, – ezek más teológiákon helyezkedtek el⁵⁷, a kisebb bűnösöket pedig exmittálta.”⁵⁸ Ugyanakkor Tömösközy László személyes élménye arra mutat rá, hogy a büntetés nem pusztán megtorlás, hanem pedagógiai eszköz is volt. Sörös Béla „úgy fog megbüntetni, hogy javamra váljék”⁵⁹ – idézte fel, és valóban az exmisszió, vagyis a gyakorlati szolgálatra küldés „száműzetés” ugyan, de egyben tapasztalatszerzés is volt a lelkipásztori élet valóságában.

Itt fontos megfigyelni a büntetés és a megbocsátás összefonódását. Bár a kiküldetés kényszerű következmény volt, Tömösközy mégis fejlődési lehetőségként élte meg, hiszen „megismertem a gyakorlati életnek sok titkát s láttam, hogy sok minden nem úgy van, ahogy mi azt az iskolapadon megálmodjuk.”⁶⁰ Ez a tapasztalat lehetővé tette számára a visszatérést, sőt a tanulás iránti fokozott elköteleződést. „Lázaz buzgalomnál fogtam hozzá a tanuláshoz, sikerült is minden hiányt pótolnom.”⁶¹ A megbocsátás tehát nem szavakban, hanem a visszafogadás gesztusában, a második esély megadásában nyilvánult meg. A szemináriumi baráti kapcsolatok közül a legjelentősebb, életre szóló kötelék feleségéhez kötődik, akivel a IV. év elején találkozott:

⁵⁶ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 172.

⁵⁷ Egyelőre nem tudni pontosan, hogy kik voltak ezek a teológus hallgatók.

⁵⁸ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

⁵⁹ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

⁶⁰ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

⁶¹ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

„Egy női hallgató pap-kislány iratkozott be a teológiára. Pár napig csodájára jártunk, de azután megszoktuk. Talán csak én nem tudtam megszokni sohasem, nekem továbbra is izgatta a fantáziámat, s talán a szívemet is. De nem csak talán, mert ma – a feleségem.”⁶² Ez a személyes mozzanat jól mutatja, hogy a szeminárium közösségi miliője nemcsak szakmai és baráti, hanem életre szóló családi kapcsolatokat is teremtett. Azt még érdemes hozzátenni, hogy ez egy egyedi eset volt, mert ő volt az első és egyetlen női teológus a szemináriumban.

Kritikai észrevételek, hiányérzetek

Annak a fényében, hogy milyen korszakban készültek az életrajzok, néhány esetben kritikai megjegyzések is helyet kaptak. Ezek főként a gyakorlati képzés hiányosságaira, a fegyelmezési rendszer merevségére vagy az intézményi struktúrák nehezen átjárható voltára vonatkoznak. Az ilyen kritikák feltárása értékes kontrasztot nyújt és mutat a kifejezetten az pozitív emlékekre épülő életrajzi történetekre.

Erdélyi Mihály írásában hangsúlyos kritikai észrevételek olvashatók. Kritikaként értelmezhető az, hogy a szemináriumi környezet sem garantálja automatikusan az egyházkerületi elhelyezést — többször kell helyettesítő szerepbe lépnie, kiszolgáltatva a helyi struktúrák és személyi függőségek viszonyának. Végül az is kritikaként értelmezhető, hogy a „tudományos képzés” kérdése – mely Patakon kiemelkedőbb lett volna – Losoncon háttérbe szorul, és nem előnyként jelenik meg nála. Számára az intézmény így elsődlegesen nem tudományos, hanem nemzetpolitikai és egyházszervezeti szerepet töltött be. Fontos kiemelni azt is, hogy bár Erdélyi nem vonta kétségbe az oktatás értékét, vagy az oktatók hitelességét, a tanítás minőségéről, módszertanáról, intellektuális légköréről nem ad bővebb leírást. Ez a hallgatás értelmezhető úgy is, mint a szeminárium oktatási minőségének semlegessége vagy elvárásokon aluli teljesítése. Nem említ meghatározó tanulmányi élményt, inspiráló előadást, vagy kiemelkedő teológiai vitát. Ez a hallgatás lehet tudatos is, hiszen

⁶² Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 174.

a hangsúlyt nem az oktatási élményeire, hanem a hivatásra való felkészülés nehézségeire helyezte.

Urbán Károly életrajzi visszaemlékezése alapvetően hálás és pozitív hangvételű, amikor szemináriumi éveiről beszél, mégis felfedezhetők benne olyan reflexiók, amelyek kritikai élel, a hiányok tudatosításával jelzik a teológiai képzés korlátait. E reflexiók fontosak, mert feltárják, hogyan látta belülről a teológiai akadémia erősségeit és gyenge pontjait. Urbán visszaemlékezéseiből kiolvasható, hogy a szeminárium oktatói között erősen személyfüggő volt a képzés minősége. Szőke Istvánt és Sörös Bélát például nagy lelkesedéssel mutatja be, de más tanárookra alig tér ki. Ez a hallgatói perspektívából arra utal, hogy a szeminárium nem volt minden elemében kiegyensúlyozott. A hivatásformáló erőt elsősorban a karizmatikus személyiségek képviselték, nem pedig a teljes intézményi struktúra. A hiány így abban jelentkezett, hogy a képzés intenzitása nagymértékben függött attól, éppen melyik tanár állt a katedrán, és nem minden oktató tudott ugyanazon színvonalon oktatni. A gyakorlati képzéshez kapcsolódóan is tetten érhető kritikai hang. Bár Urbán elismeri, hogy a szeminárium felkészítette a szolgálatra, viszont a rimaszombati és bátkai gyülekezetekben szerzett tapasztalatok azt mutatták számára, hogy a lelkipásztori munka igazi nehézségeire – például a „népünk retentő betegsége az egyke. Aztán meddig a falusi gyülekezeteink közönye”⁶³ – a teológiai képzés kevésbé készítette fel. A hallgatók ugyan tanultak egyháztörténetet, gyakorlati teológiát és missziológiát, de a mindennapi lelkipásztori küzdelmek – az ifjúsági munka nehézségei, a közöny, a vagyonhajszolás – inkább a terepen váltak valósággá. Urbán szavaiban ez nem nyílt bírálat, de hiányérzetként megjelenik a szeminárium az elvek szintjén adott iránymutatást, de a gyakorlatban sok kihívással egyedül kellett szembenézni. E kritikai reflexiók történeti összefüggésben is értelmezhetők. Számára a két világháború közötti losonci szeminárium elsősorban identitásmegőrző funkciót töltött be. Ez szükségszerűen magával hozta, hogy a képzés hangsúlya az elméleti képzésen volt, miközben a mindennapi gyülekezeti munka

⁶³ Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 88.

lelkigondozói aspektusaira kevesebb figyelem jutott. Urbán emlékezése ezzel rejtett módon, de az intézményi prioritások korlátozottságát is feltárta.

Tömösközy László memoárjának egyik legjelentősebb eleme a visszatekintő kritikai önreflexió, amely nem csupán a szubjektív tapasztalatok feldolgozását szolgálja, hanem szélesebb történeti és intézményi összefüggések vizsgálatára is lehetőséget ad. A visszaemlékezés e szakaszai különösen fontosak abból a szempontból, hogy egykori teológusként miként értékeli a teológiai szemináriumi képzést, annak pedagógiai, lelki és társadalmi hatásait – és miképp fogalmazza meg hiányérzeteit, kritikáit. A kritikai észrevételek egyik leggyakrabban visszatérő motívuma az oktatás tartalmi és módszertani egyoldalúsága. Számára a teológiai tudás a református ortodoxia fenntartását célozta, nem pedig azt, hogy a hallgatók elmélyítések személyes kapcsolatukat Istennel. A legsúlyosabb kritikák közé tartozik a fegyelmi rendszer működése és a közösségi élet megbicsaklásai. Sörös Béla betegsége idején az ifjúság hihetetlen lezüllesztésével kellett szembenézni. Tömösközy maradt el a kollokviumok, és „talán senki sem volt, aki rendesen lezárta volna az évet.”⁶⁴ A fegyelmi gyengeség és a hallgatók felelőtlensége az oktatás hitelét is rontotta. A rozsnói temetés körüli konfliktus tovább mélyítette ezt a krízist, sőt a saját esetét keserű iróniával értékelte, hiszen „Egyszerre világosság gyulladt az agyamban. Rájöttem, hogy ez olyan, mint amikor a lázadó katonatisztnek odaadják, csak úgy véletlenül, a revolverét, hogy lőjje agyon magát, mielőtt felakasztanák.”⁶⁵ A büntetésként értékelt „exmisszió” végül építő tapasztalattá vált, de a reflexió világosan mutatja a fegyelmi rendszer embertelenségét és paradox működését. Tömösközy László további kritikai visszatekintése kiterjed a szemináriumi élet világi környezetétől való elszakítottságára is. A memoár tanúsága szerint maga az oktatás kevésbé készítette fel a hallgatókat a társadalmi, politikai és kulturális valósággal való találkozásra. Továbbá ő úgy érezte, hogy a fiatal teológusok világa zárt és védett

⁶⁴ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

⁶⁵ Tömösközy Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével...* i.m. 173.

maradt, ugyanakkor ez a zártság éppen azzal a veszéllyel járt, hogy a végzett lelkészek később, valamilyen szinten naivan, vagy épp tanácstalanul kerültek ki a mindennapok valóságba. Sőt, az mellett sem lehet elmenni, hogy a visszaemlékezés végén említette, hogy kápláni vizsgáját éppen 1938 szeptemberében tette le – ez az időpont szimbolikus, hiszen néhány nappal később jön a müncheni egyezmény, amely Csehszlovákia széteséséhez vezetett. Az ország militarizálódása, a mozgósítási parancs és a vasúton való katonai utazás mind azt mutatják, hogy az egyházi életet sem lehetett elválasztani a kor történelmi eseményeitől. A történelmi feszültségek a személyes sorsokra is hatással voltak – például meghatározták, hova tudott szolgálatba kerülni, milyen formában tudja majd teljesíteni a számukra újdonságnak ható régi-új magyarországi közösségi szerepeket. Tömösközy László azért törekedett arra, hogy hiányérzeteit kontextusba helyezze, és felismerje azok történeti és intézményi hátterét. Az elmaradt beszélgetések, a hiányzó mentorálás vagy a kritikai gondolkodás elfojtása mögött nem rosszindulatot vagy szándékos korlátozást látott, hanem egy túlélésre beállított intézmény logikáját, amely a politikai és egyházi kényszerek között lavírozott.

Összegzés

A tanulmány a két világháború közötti időszak magyar református egyháztörténetének egy eddig kevésbé feltárt részét vizsgálja, mégpedig a Losonci Református Teológiai Szeminárium hivatásformáló szerepét, valamint annak recepcióját az 1942–1943-ban készült lelkészi önéletrajzokban. A kutatás során három olyan életrajz került göröcső alá, amelyek részletesen tárgyalják a losonci tanulmányokat. A kutatás fő kérdései arra irányultak, hogy miként jelenik meg a szeminárium, mint hivatásformáló és identitásképző közeg; hogyan értékelték a hallgatók tanáraik teológiai és pedagógiai stílusát, milyen szerepet játszott az intézmény a kisebbségi magyar református identitás megerősítésében; valamint milyen visszatérő mintázatok (elhívás, megtérés, szolgálat, közösségi összetartozás) azonosíthatók. Az életrajzok alapján a losonci teológiai szeminárium egyszerre jelentett

szakmai képzést, lelki elmélyülést és nemzeti identitásképző teret. A hallgatók számára a szeminárium az elhívás megerősödésének, a lelkipásztori hivatás elsajátításának és a magyar kulturális önazonosság megőrzésének színtere volt. A tanári kar – különösen Sörös Béla és Szőke István – karizmatikus hatása döntőnek bizonyult, az időközi exmisszió pedig biztos alapot nyújtott a későbbi lelkipásztori szolgálatra. Bár felbukkannak kritikai hangok az oktatás egyoldalúságáról és a fegyelmi szigorról, a visszaemlékezések túlnyomórészt a hála és az elköteleződés hangján szólnak. A tanulmány végkövetkeztetése az, hogy a Losonci Teológiai Szeminárium nem csupán oktatási intézmény volt, hanem olyan hivatás- és identitásformáló közeg, amely meghatározó módon járult hozzá a csehszlovákiai magyar református közösség szellemi és lelki önfenntartásához, hatása pedig a rendszerváltás után érezhető maradt.

Felhasznált irodalom

Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével. Lelkeszi életrajzok és adattár Gömöről a keleti határig*. Selye János Egyetem, Komárom, 2022.

Somogyi Alfréd (szerk.): *Száz év - A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története az önállósulástól napjainkig*. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Kulturális és Közművelődési Központja, Alsómihályi. 2023. 194–196.

Somogyi Alfréd: A Losonci Teológiai Akadémia tudományművelése. In: *Teológiai Fórum*. 2015, 8. évf.: 8, 1. sz., 92–125.

Somogyi Alfréd: Líceumtól a teológiáig : Református oktatás Losoncon a 17-20. században. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* Egyháztörténeti tanulmányok. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022. 355–363.

Somogyi Alfréd: Református teológusképzés Felvidéken. In: Csorba Dávid, Lapis József, Szatmáry Emília (szerk.): *„Így szól az én Uram, az Úr...” Tisztelgő írások Fodor Ferenc professzor úr 65. születésnapjára* 1. kiad., Hernád, Hernád Kiadó, 2021. 219–255.

Somogyi Alfréd: A losonci református teológia. In: Gyuresik Iván, Somogyi, Alfréd (szerk.): *„Megtartani és megmaradni” Böszörményi István emlékkötet*. 1. kiad. Komárno, Calvin J. Teológiai Akadémia, 2024. 163–195.

Herman M. János (felelős szerk.): *Minden tekintetben kisebbségben. Emlékkönyv Urbán Károly református lelkész születésének századik évfordulójára.* Partium Kiadó, Bihar, 2015. ISBN: 978-606-8156-68-2

Orbán Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban. In: *Acta Beregsasiensis*. 2009. 2. sz. 239–244.,

Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből.* Kom Over En Help Alapítvány, 1998.

Tömösközi Ferenc – Csűrös András Jakab: A belmisszió helyzete a csehszlovákiai magyar reformátusok körében 1945–1952 között. In: *Historia Ecclesiastica*, XV. évf. 2024/1., 119-188.